

H. A. Landheer, *Kerkbouw op krediet. De financiering van de kerkbouw in het aartsbisdom Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam gedurende de periode 1795-1965* (Dissertatie Nijmegen 2004; Amsterdam: Aksant, 2004, 775 blz., € 39,90, ISBN 90 5260 155 0).

De centrale vraag in deze omvangrijke studie is op welke manier de katholieke kerkbouw in het bisdom Haarlem en zijn rechtsvoorgangers in de jaren 1795-1965 werd gefinancierd en hoe de middelen daarvoor werden verkregen. Zonder twijfel betreft dit intrigerende historische vragen, maar de antwoorden hebben ook een zekere actualiteitswaarde. Het bijzondere van deze studie is dat de analyse gebaseerd is op uitvoerig en grondig archiefonderzoek met daarmee verbonden een bewonderenswaardige poging naast veel institutionele details ook een minutieuze kwantitatieve reconstructie van de met deze financiering gemoeide middelen te verschaffen. In de opbouw worden drie afzonderlijke tijdvakken onderscheiden. Dat zijn de perioden 1795-1875, 1875-1935 en 1935-1965, waarbij het overigens onduidelijk blijft waarom 1965 eindjaar is. Evenmin wordt erg duidelijk gemaakt op welke gronden deze subperioden zijn gekozen. Maar dit doet geen afbreuk aan het met veel overtuigingskracht en kennis van zaken getekende beeld van de katholieke kerkbouw in de huidige bisdommen Haarlem en Rotterdam in de beschouwde anderhalve eeuw.

Vier aandachtspunten wil ik in het bijzonder naar voren halen omdat zij een aardig idee geven van de reikwijdte van deze studie. Als eerste de werkwijze die voor elk der onderscheiden deeltijdvakken — en daarmee hoofdstukken — is beproefd. De auteur schetst een kwantitatief beeld van het aantal aanwezige rooms-katholieke kerken in Holland en Zeeland en hun bouwkundige toestand, de financiële kerkelijke situatie en de demografische ontwikkeling van het katholieke volksdeel, omdat die onlosmakelijk verbonden is met de behoefte aan kerkgebouwen. Vervolgens komt in elk van de drie hoofdstukken de institutionele context van het bouwproces in heel brede zin aan de orde. Dit gebeurt aan de hand van een aantal casestudies, die voorzien zijn van foto's van de tot stand gekomen gebouwen. Deze microbenadering wordt gecompleteerd met een macroanalyse van de financiering in het licht van de algemene economische ontwikkelingen. De stelselmatige inkleding van dit boek is vermeldenswaard, omdat die een zekere ordening brengt in de goudmijn aan informatie.

Het tweede aandachtspunt betreft de aantallen gebouwde kerken. Deze vormen een afspiegeling van het beschouwde tijdvak. In de periode 1795-1875 was er nog sprake van een achterstand van de rooms-katholieke kerk in tal van opzichten. De kerkbouw werd krachtig ter hand genomen, maar bleef vooral een lokale aangelegenheid met hier en daar de regelgeving vanwege het ministerie voor de eredienst zonder veel bemoeienis vanuit het kerkelijk bestuur. De schrijver registreert de bouw van 185 kerken met een gemiddelde waarde van ruim 50.000 gulden die voornamelijk op het platteland verrezen. In het tijdvak 1875-1935 werden er 228 kerken neergezet, waarvan vele in de steden. Hun gemiddelde waarde was ruim 150.000 gulden. De auteur tekent echter terecht aan dat in deze periode ook het duurste project, namelijk de bouw van de kathedrale basiliek in Haarlem in etappen zijn beslag kreeg. Die bouw vergde gespreid over drie etappen in de periode 1895 tot 1930 al zo'n 1,5 miljoen gulden. Deze respectabele som was ongeveer tien procent van de totale uitgaven van de beschouwde zestig jaar. Zij brengt ook treffend tot uitdrukking hoeveel belang de rooms-katholieke gemeenschap van die jaren hechtte aan haar zichtbare presentie in de samenleving. Het laatste in dit boek onderscheiden tijdvak

betreft 1935-1965 en dat was economisch en politiek gezien een heel wisselvallige periode. In het totaal kwamen er toen 97 nieuwe kerken tot stand voor de totale som van 63 miljoen gulden, terwijl soberheid bij de bouw regel was geworden. De meeste kerkelijke bouwwerken uit deze periode zijn dan ook functioneel en bescheidener van aanzien. Overheidsregulering en de smalle beurs vormen hiervoor een gedeeltelijke verklaring.

Als derde aandachtspunt wil ik wijzen op de drastische veranderingen in de wijze van financiering van kerkbouw. Hierbij speelde de veranderende sociaal-demografische omstandigheden binnen het katholieke volksdeel een voorname rol. Vrijgevigheid en offervaardigheid van de gelovigen zijn immer een voorname financieringsbron geweest voor het kerkelijk leven in rooms-katholieke kring dat het lange tijd zonder overheidssubsidie moest en wilde stellen. De auteur toont aan dat in de periode tot 1875 de financiering voor meer dan de helft uit eigen vermogen en subsidies kwam. De laatste vielen geheel weg in het tweede tijdvak en financiering met vreemd vermogen steeg aanzienlijk tot 65%. Er ontwikkelde zich een aparte markt voor kerkelijke leningen waarbij de katholieke Amsterdamse financiële wereld een rol speelde. In het derde tijdvak dat de naoorlogse opbouwperiode omvatte, kregen de subsidies weer een prominente plaats als financieringsbron maar het beroep op krediet werd aanmerkelijk teruggebracht. Voor dit laatste was vooral het ingrijpen van het bisdom verantwoordelijk, wijs geworden door de ervaringen in de jaren dertig toen de financieringslast voor tal van kerken te groot dreigde te worden en de goede reputatie van kerkelijke debiteuren door verschillende oorzaken een gevoelige knauw kreeg.

Uiteindelijk stond de kerkbouw ten dienste van de zielzorg en dat was de onveranderlijke constante over de tijdvakken heen. Niettemin verschoven daarbij de accenten wel, wat ik als vierde aandachtspunt wil belichten. In de beginperiode was zorg voor kerken in de onmiddellijke woonomgeving een voorname overweging. Met de verstedelijking werd kerkbouw een element om de dreigende kerkelijke vervreemding van de nieuwe stadsbewoners in te dammen en daarmee onderdeel van de katholieke verzuilingsstrategie. Dit gold ook voor de scholenbouw die daarmee nauw verbonden was en die vaak eveneens onder de verantwoordelijkheid viel van de plaatselijke kerkbesturen. Sinds de gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs in 1917 viel de financiële last daarvan grotendeels van de kerk af zoals deze studie goed laat zien. De bekommernis om het zielenheil is voor de kerkelijke autoriteiten op alle niveaus de drijvende kracht en dit aspect wordt ook in dit boek niet veronachtzaamd, hetgeen sympathiek aandoet.

Al met al is dit een belangwekkende studie die veel feitelijke informatie over de kerkbouw verschaft, aangevuld met prachtige databestanden over alle kerkgebouwen in beide bisdommen. Het valt te betreuren dat 1965 als eindjaar is gekozen, want hierdoor blijven de ontwikkelingen na het Tweede Vaticaans concilie buiten beschouwing. Vanaf 1965 is kerksluiting immers een nieuw fenomeen geworden naast kerkbouw. Aan de andere kant krijgt de lezer al genoeg geschiedenisdetail opgediend en ook daarbij is maat houden een deugd.

M. M. G. Fase

A. H. M. Kerkhoff, *Nauwelijks een machtiger wapen. Schoolgezondheidszorg als een collectieve voorziening (1795-1990)* (Amsterdam: Amsterdam university press, 2004, 400 blz., € 34,50, ISBN 90 5356 728 3).

In Nederland hebben alle kinderen recht op medische zorg door de overheid. Deze zorg behoort sinds 2003 als 'Basis taken pakket jeugdgezondheidszorg' voor 0- tot 19-jarigen tot de verantwoordelijkheid van de gemeenten. De uitvoering van de Jeugdgezondheidszorg (JGZ) gebeurt nog steeds volgens lijnen die honderd jaar geleden zijn uitgezet. De zorg voor de jeugd van 0-4 jaar wordt verricht door de private organisaties van de Thuiszorg en de zorg voor de schoolgaande jeugd wordt gegeven door instanties van de gemeenten zelf, de GGD's. De JGZ is een collectieve gezondheidszorgvoorziening, ontstaan uit de schoolgezondheidszorg, die in 1990 een wettelijk kader kreeg in de wet Collectieve preventie volksgezondheid (WCPV).

Toon Kerkhoff beschrijft de geschiedenis van de schoolgezondheidszorg in de periode 1795-1990 als collectieve voorziening, getroffen in het kader van de sociale zekerheid. Hij kiest voor een institutionele benadering: het ontstaan van de schoolgezondheidszorg, de vorming tot institutie en de aanpassing van het instituut schoolgezondheidszorg tot JGZ. Kerkhoff schetst de ontwikkeling van het onderwijs en denken over deze zorg en plaatst haar in de context van de economische, maatschappelijke en politieke ontwikkelingen.

Tot het begin van de twintigste eeuw was de zorg voor de schoolgaande jeugd geen bijzonder deel van het gezondheidszorgbestel. Het toezicht op een gezonde schoolomgeving werd volgens de Gemeentewet van 1851 overgelaten aan de gemeentes. De ontwikkeling van de schoolgezondheidszorg was afhankelijk van de aandacht van hygiënistische artsen en actieve gemeentebesturen. Hun visie op hygiëne bestond uit verbetering van de leef- en werkbaarheid in schoolgebouwen en uit curatieve en preventieve zorg als aanvulling op de Epidemiewet van 1872, die niet voorzorg in besmettelijke ziektes als schurft, schaamluis en favus of hoofdzeer.

Ervaringen uit Duitsland en België leerden dat individuele zorg voor het kind opzienbare resultaten opleverde voor arm en rijk. Rond 1900 bleek in grote en middelgrote gemeenten de behoefte aan artsen voor geneeskundig onderzoek van schoolkinderen en de inspectie van schoolgebouwen. Kerkhoff beschrijft in twee casussen, Arnhem en Den Haag, hoe gemeenteraden in verschillende samenstellingen en sociale omstandigheden besloten tot de aanstelling van schoolartsen. Gestimuleerd door de Leerplichtwet (1901) gingen ook andere steden over tot de instelling van schoolartsendiensten. De schoolgezondheidszorg was als collectieve gezondheidszorgvoorziening een instituut geworden.

Kerkhoff maakt duidelijk dat de schoolgezondheidszorg vanaf het begin in een spagaat zat en eigenlijk groeide tegen de verdrinking in. Deze vorm van zorg was een gemeentelijke voorziening die kon ingrijpen in gezinsomstandigheden op een manier die in de Nederlandse verzuilde samenleving voor de confessionele partijen nauwelijks aanvaardbaar was. De schoolartsendiensten hadden voortdurend te maken met te weinig mankracht, gebrekkige financiële middelen en concurrentie van private instellingen als het kruiswerk, die goedkoper konden werken. Gemeentebesturen waren, ook in tijden dat het economisch minder slecht ging, niet in staat om de schoolgezondheidszorg voldoende te financieren.

De schoolartsen waren bijzonder eigenwijs. Zij hielden vast aan het veilig geachte domein van de medische wereld en wilden niet bij het onderwijsproces betrokken worden. Velen beperkten zich tot somatisch-curatieve zorg, terwijl in 1953 zelfs door staatssecretaris van volksgezondheid